

Η αναπηρία στο εικονογραφημένο βιβλίο

Αγγελική Γιαννικοπούλου
Καθηγήτρια Παιδικής Λογοτεχνίας
ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Παρόλο που η αναπηρία δεν είναι ένα προσφιλές θέμα για το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο, με τον καιρό όλο και περισσότερα βιβλία εκδίδονται με εμφανή στόχο την ευαισθητοποίηση των νεαρών αναγνωστών τους σε θέματα ετεροτήτων. Τα νέα αυτά εικονογραφημένα παιδικά βιβλία αποκτούν μια έντονα ιδεολογική διάσταση και, επιστρατεύοντας μηχανισμούς και τεχνικές, λέξεις και εικόνες, προσπαθούν να αποτυπώσουν μια πιο ακριβή, πιο ‘σωστή’ και πιο ευαισθητοποιημένη εκδοχή της αναπηρίας. Σε παρόμοια βιβλία είναι φανερό ότι η κατασκευή της ιδεολογίας του κειμένου εμπλέκει περίπλοκες διαδικασίες και αφηγηματικές κατηγορίες, όπως η δομή ή η εστίαση, τεχνικές, όπως η διακειμενικότητα, αλλά και παράγοντες που αποδεικνύονται ιδιαίτερα σημαντικοί, όπως η γλώσσα του κειμένου ή η εικονογράφηση.

Εισαγωγή

Παρόλο που η αναπηρία δεν είναι ένα από τα θέματα με τα οποία αγαπά να ασχολείται το παιδικό βιβλίο (Καρακίτσιος, 2001, Παπαρούση, 2013), και ιδιαίτερα το ελληνικό εικονογραφημένο (Κανατσούλη, 2008), εντούτοις τον τελευταίο καιρό πληθαίνουν τα βιβλία που καταπιάνονται με αυτήν (δες, για παράδειγμα, δύο για την τύφλωση που εκδόθηκαν μέσα στο 2015, *Φένια, η αγαπημένη των ήχων* και *Ονειρεύομαι με μάτια ανοιχτά*). Μάλιστα με το πέρασμα του χρόνου, παράλληλα με όσες αναπηρίες έχουν αποδειχθεί ‘δημοφιλείς’, π.χ. αυτισμός, κινητικά προβλήματα, άρχισαν να εμφανίζονται κι άλλες που συνήθως απουσιάζουν από το ελληνικό τουλάχιστον εικονογραφημένο βιβλίο, π.χ. δυσλεξία (δες *Τα γράμματα χορεύουν*).

Στο σύνολο σχεδόν των σχετικών βιβλίων προβάλλει σαφής ο στόχος της ευαισθητοποίησης των αναγνωστών, με προφανή απώτερο σκοπό την υιοθέτηση ‘ενδεδειγμένης’ συμπεριφοράς απέναντι στους αναπήρους, τακτική εμφανέστερη στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας (Blaska & Lynch, 1998, Mathews, & Clow 2007). Γι’ αυτό και συχνότατα παρόμοια βιβλία συνοδεύονται από εκτενή προλογικά ή επιλογικά σημειώματα γραμμένα συνήθως από ειδικούς του χώρου, ενδεδειγμένες ερωτήσεις/δραστηριότητες για τη σχολική τάξη, ενώ, ακόμη και στο εξώφυλλο, παράλληλα με το όνομα του συγγραφέα και του εικονογράφου, ενδέχεται να προστεθεί και εκείνο του επιστημονικού υπευθύνου (δες για παράδειγμα το βιβλίο, *Ο Τρυφερούλης Μικροφτερούλης*, που αυτοπροσδιορίζεται ως ‘παιδαγωγικό παραμύθι’).

Συχνότατα μάλιστα, και ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική αξία που κάποια από αυτά έχουν ή δεν έχουν, τα βιβλία που αναφέρονται στην αναπηρία μετέρχονται διαφόρων μέσων, λιγότερο ή περισσότερο εμφανών, προκειμένου να εγγράψουν μια ιδεολογική θέση που άλλοτε παραμένει πιστή στο ιατρικό μοντέλο και εκλαμβάνει την αναπηρία ως προσωπική τραγωδία και παθολογική κατάσταση που οφείλει να αντιμετωπιστεί με τη βοήθεια κατάλληλα εκπαιδευμένου (ιατρικού) προσωπικού, και άλλοτε είναι σύμφωνη με το κοινωνικό μοντέλο, το οποίο την αντιμετωπίζει όχι ως το

προσωπικό και οικογενειακό δράμα στιγματισμένων ατόμων, αλλά ως κοινωνική κατασκευή και δημιουργήματα εποχών και προκαταλήψεων (Oliver, 1990, 2009).

Τον ρόλο της κοινωνίας στην κατασκευή της έννοιας της αναπηρίας θίγει το χιουμοριστικό *Ρίκι, ένα παραμύθι για τυφλοπόντικες κάθε ηλικίας*, που παρουσιάζει την απογοήτευση, τη δυστυχία και το όνειδος που βιώνει μια αξιοπρεπής οικογένεια κοντόθωρων, καβγατζήδων και αντικοινωνικών τυφλοπόντικων, όταν αποκτήσουν μια απόγονο με σοβαρή οπτική βλάβη: δυστυχώς εκείνη βλέπει. Σε αυτό το βιβλίο με πολύ χιούμορ υπογραμμίζεται ότι η ετερότητα, συμπεριλαμβανομένης και της αναπηρίας, αποτελεί κατά κύριο λόγο συνθήκη του περιβάλλοντος και όχι εγγενές χαρακτηριστικό του ατόμου (Κανατσούλη, 2014: 158-159).

Παρόμοια ιδεολογική θέση φαίνεται να επικοινωνείται και στο μη εικονογραφημένο παραμύθι από την Ιαπωνία *Η μεγάλη τύχη* (της συλλογής του Ροντάρι *Παραμύθια από όλον τον κόσμο*, 2001: 118), όπου κάποιος τεμπέλης, όταν μαθαίνει ότι υπάρχει ένα νησί με μονόφθαλμους κατοίκους, μεταβαίνει σε αυτό προκειμένου να πάρει έναν για να τον μεταφέρει πίσω στη χώρα του και, περιφέροντάς τον στα πανηγύρια, να πλουτίσει άκοπα. Όμως, όταν φτάνει στο νησί των μονόφθαλμων, οι κάτοικοί του θεωρούν εκείνον αξιοπερίεργο θέαμα, και έτσι πλουτίζουν εκείνοι από αυτόν εκθέτοντάς τον σε δημόσια θέα. Και σε αυτήν την περίπτωση, εκτός από την προφανή ηθική των παραμυθιών, σύμφωνα με την οποία ο πονηρός πέφτει ο ίδιος στην παγίδα που στήνει για τους άλλους, με αφορμή τις δύο κοινωνίες, των ανθρώπων με τα δύο μάτια και των μονόφθαλμων, οι ιδέες της κανονικότητας και της ετερότητας εμφανίζονται αρκούντως σχετικές και εμφανέστατα ασταθείς.

Φαίνεται ότι η κατασκευή της ιδεολογίας του κειμένου εμπλέκει περίπλοκες διαδικασίες, ενώ αφηγηματικές κατηγορίες, όπως η δομή ή η εστίαση, τεχνικές όπως η διακειμενικότητα, αλλά και παράγοντες, όπως η γλώσσα του κειμένου ή η εικονογράφηση, αποδεικνύονται ιδιαίτερα σημαντικοί και αναλύονται στις ενότητες που ακολουθούν.

1. Το θέμα

Γενική πεποίθηση είναι πως η ιδεολογία του κειμένου, και ιδιαίτερα στο ζήτημα της αναπηρίας, συγκροτείται πρωταρχικά από το θέμα – η συνήθης ερώτηση είναι: «Μιλά το βιβλίο για την αναπηρία ή έστω την ετερότητα ή την αρρώστια; (δες το εξαιρετικό *Τρίχες* που ασχολείται με την αλωπεκίαση). Και αυτό συνήθως συμβαίνει όταν στη δράση εμπλέκονται ανάπηροι χαρακτήρες, κυρίως κεντρικοί αλλά και περιφερειακοί. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι και σχετικά με την αναπηρία επικρατεί η άποψη ότι κατάλληλα για τον καθορισμό στάσεων είναι μόνο τα βιβλία που αναφέρονται σαφώς και με τρόπο άμεσο σε αυτήν.

Συμβαίνει όμως εικονογραφημένα βιβλία που δεν μνημονεύουν καθόλου την αναπηρία να συμβάλλουν στη διαμόρφωση απόψεων ακόμη και αναφορικά με αυτήν. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα έχει αναφερθεί (Saunders & Kings, 2004) το δημοφιλές εικονογραφημένο *Winnie the Witch* – στα ελληνικά κυκλοφόρησε σε δύο εξαντλημένες πλέον εκδόσεις ως *Η μάγισσα Παλάβω* (εκδόσεις Μαργαρίτα) ή *Μάρα η Μάγισσα* (εκδόσεις Άμμος) – που περιγράφει τις ατυχείς προσπάθειες μιας μάγισσας να αλλάξει το χρώμα της κατάμαυρης γάτας της, ώστε να διακρίνεται στο ολόμαυρο σπιτικό της. Η επίλυση του προβλήματος έρχεται όχι με την αλλαγή του χρώματος της γάτας που εξακολουθεί να παραμένει κατάμαυρη, αλλά της επίπλωσης του σπιτιού, που πλέον γίνεται πολύχρωμη. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται σαφές ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, η λύση των προβλημάτων προκύπτει από μια ανώδυνη τροποποίηση του περιβάλλοντος, και όχι μέσω της επώδυνης και μάλλον ανέφικτης μετάλλαξης του

ατόμου. Και αυτό αποτελεί μια διαπίστωση που θα μπορούσε να ισχύσει και στην περίπτωση της αναπηρίας.

Είναι προφανές ότι η ιδεολογική θέση των κειμένων τελικώς δεν είναι αποτέλεσμα του θέματός τους, μια και το ‘καλύτερο’ βιβλίο φαίνεται να είναι εκείνο που δεν εστιάζει στην αναπηρία, αλλά απεικονίζει τον ανάπηρο να ζει μια κανονική ζωή και να αντιμετωπίζει την καθημερινότητά του, όπως όλοι οι άλλοι. Για παράδειγμα, στο εικονογραφημένο *Four for cribbage*, παρουσιάζεται η ιστορία ενός παιδιού, για το οποίο είναι σαφές από την εικονογράφηση ότι αντιμετωπίζει κινητικά προβλήματα. Όμως το λεκτικό κείμενο εστιάζει στην προσπάθειά του να βρει φίλους προκειμένου να παίξει ένα παιχνίδι με τράπουλα, κάτι στο οποίο η αναπηρία του δεν διαδραματίζει κανέναν απολύτως ρόλο, γι’ αυτό και δεν αναφέρεται ούτε καν υπαινικτικά.

Από την άλλη θα λέγαμε ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου το θέμα – το βιβλίο αναφέρεται στην αναπηρία; – εναπόκειται στον αναγνώστη, αφού εξαρτάται από αυτόν αν θα το προσλάβει ως τέτοιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το εικονογραφημένο *Ta άτακτα πλοκάμια*, που διαδραματίζεται σε μια κοινωνία βυθού, όπου, έως ότου τα μαλάκια αναλάβουν δράση, τα πλοκάμιά τους συχνά τα εγκαταλείπουν, αφήνοντάς τα χωρίς μέλη, γεγονός που δυσκολεύει πολύ τις μετακινήσεις τους. Επιπλέον, καθώς τα άτακτα πλοκάμια επιδίδονται σε σωρεία αταξιών και παραπτωμάτων, προκαλούν τρομερή αναστάτωση στην κοινωνία των πλασμάτων της θάλασσας. Το βιβλίο μπορεί να διαβαστεί με πολλούς τρόπους: Αρχικά, ενδέχεται να γίνει αντιληπτό ως η πορεία προς την ωριμότητα και την αυτοπειθαρχία, καθώς το άτομο ξεπερνώντας τη φάση των ‘σκανδαλιών’, αποκτά έλεγχο του εαυτού του και αναλαμβάνει την ευθύνη των πράξεών του. Σε συλλογικό επίπεδο, και καθώς η κοινωνία του βυθού αντικατοπτρίζει την ανθρώπινη συνύπαρξη, θίγεται η εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς και ο τρόπος αντιμετώπισής της από την κοινότητα. Σε μια τρίτη ανάγνωση, η ανυπακοή των πλοκαμιών συνδέεται με την αναπηρία και εκλαμβάνεται ως η αδυναμία του αναπήρου να κυριαρχήσει πάνω στο μη αρτιμελές σώμα του καθώς και η γενικότερη άρνησή του για αυτό. Σε αυτήν την ερμηνεία φαίνεται να συνηγορεί και η εικονογράφηση, αφού τα μαλάκια χωρίς πλοκάμια μεταδίδουν έντονα την αίσθηση της έλλειψης, ενώ σε μία εικόνα εντοπίζεται, έστω και μισοκρυμμένο πίσω από το σπίτι τους, ένα αναπηρικό αμαξίδιο.

Άλλωστε, ο βυθός ως συνειδητή επιλογή σκηνικού προφανώς ευνοεί κάθε μορφή ετερότητας, αφού στα βάθη της θάλασσας υπάρχει ένας κόσμος, όπου φιλοξενούνται όλοι οι διαφορετικοί (π.χ. λιονταρόψαρα, σκαντζοχοιρόψαρα, αετόψαρα, φαναρόψαρα, ψαρομονόκεροι κ.ά.). Γι’ αυτό, όχι μόνο ο Ηλιόπουλος τοποθέτησε τον Τριγωνοψαρούλη του, το κίτρινο ψάρι με τις μαθησιακές δυσκολίες, στον κόσμο του βυθού, αλλά και η εταιρεία Disney προτίμησε την ταινία *Ψάχνοντας τον Νέμο* (2003) για να συσσωρεύσει χαρακτήρες τόσο διαφορετικούς μεταξύ τους, όχι μόνο στην εμφάνιση (π.χ. χελώνα, τροπικό ψάρι, καρχαρίας, μέδουσα) αλλά και στην προσωπικότητα, αφού επέλεξε όντα διαφορετικής εθνικής καταγωγής και κοινωνικής τάξης, ενώ δεν έλειψαν και τα θαλάσσια πλάσματα που έθεταν ζητήματα αναπηρίας (για το τελευταίο, δες Millett, 2004, Preston, 2010).

2. Η εστίαση

Αναντίρρητα, η εστίαση είναι μία αφηγηματική κατηγορία με τεράστια ιδεολογική δύναμη, ενώ έχει ήδη επισημανθεί (Hourihan, 1997) ότι στην πραγματικότητα ο καλός της ιστορίας είναι εκείνος που μέσα από τη δική του οπτική γωνία παρουσιάζονται τα παραμυθικά γεγονότα. Για παράδειγμα, το αφήγημα του Τρωικού πολέμου και ιδιαίτερα η καταστροφή της Τροίας θα ήταν πολύ διαφορετική,

αν ο Όμηρος αποφάσιζε να τη διηγηθεί από την πλευρά των Τρώων και όχι των Αχαιών. Σε αυτήν την περίπτωση ο Οδυσσεύς, ο εμπνευστής του ανόσιου σχεδίου του Δούρειου Ίππου, δεν θα χαρακτηριζόταν τιμητικά 'πολυμήχανος' ούτε η καταστροφή της Τροίας και ο σφαγιασμός των κατοίκων της θα απεδείκνυε τη γενναιότητα των Αχαιών.

Στο χώρο του εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου με θέμα την αναπηρία, η σταθερή εσωτερική εστίαση στον ανάπηρο ήρωα εξασφαλίζει την ενσυναίσθηση, αφού ο αναγνώστης μοιράζεται μαζί του τα συναισθήματα, τις ιδέες και τα βιώματά του και αντιλαμβάνεται τον κόσμο με το δικό του τρόπο. Έτσι, για παράδειγμα, στο εξαιρετικό βιβλίο *Με τα μάτια της καρδιάς*, ο τυφλός Ουγκό διηγείται σε πρώτο πρόσωπο τη δική του ιστορία επιτρέποντας στον αναγνώστη να δει τον κόσμο μέσα από τα δικά του τυφλά μάτια. Τα χρόνια στο οικοτροφείο, η φοίτηση σε ένα γενικό σχολείο, οι αντιδράσεις των συμμαθητών, τα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα, η αντίληψη των χρωμάτων από κάποιον που δε βλέπει και ο αγώνας για μια 'φυσιολογική' ζωή επιτρέπουν στον αναγνώστη να δει μέσα στην καθημερινότητα, το μυαλό και την ψυχή του ήρωα και να μοιραστεί μαζί του τη δική του αντίληψη για τον κόσμο. Η εσωτερική εστίαση, με άλλα λόγια το μοίρασμα της οπτικής του χαρακτήρα με αναπηρία, καθιστά τον αναγνώστη κοινωνό των εμπειριών του τυφλού ήρωα και συνακόλουθα εγείρει φιλικές προς την ετερότητα αντιδράσεις.

Διαφορετική είναι η εστίαση στο ενδιαφέρον εικονογραφημένο βιβλίο *Η Αργυρώ γελάει*, όπου ο αναγνώστης αγνοεί μέχρι την τελευταία του σελίδα ότι η Αργυρώ είναι ένα παιδί με κινητικά προβλήματα. Σε ένα βιβλίο, που επικεντρώνεται σε όσα μπορεί να κάνει η Αργυρώ – π.χ. «Η Αργυρώ χορεύει», «Η Αργυρώ ιππεύει», «Η Αργυρώ στη θάλασσα πώς κολυμπάει» – η εστίαση είναι, σύμφωνα με τη ζενέτεια ορολογία (Genette, 1988) εξωτερική, αφού ο αφηγητής γνωρίζει λιγότερα από τους ήρωες. Έτσι ενώ όλοι γνωρίζουν ότι η Αργυρώ μετακινείται με αμαξίδιο, μόνο ο αφηγητής και συνακόλουθα ο αναγνώστης το αγνοούν μέχρι το τέλος του βιβλίου. Με αυτόν τον τρόπο το κείμενο επικεντρώνεται στο πόσο πολύ μοιάζει και όχι πόσο διαφέρει ένα ανάπηρο άτομο από οποιονδήποτε άλλο. Βιβλία με εξωτερική εστίαση πείθουν ότι οι ανάπηροι μπορούν να ζήσουν μια φυσιολογική ζωή απολαμβάνοντας τις χαρές της καθημερινότητας όπως όλοι οι άλλοι.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ιδεολογικό στίγμα του κειμένου που οικοδομείται κυρίως μέσω της εξωτερικής εστίασης, που εδραιώνει τις ομοιότητες αναπήρων και μη, ενισχύεται ιδιαίτερα με την παρουσία καταφατικών και όχι αποφατικών προτάσεων – τι κάνει η Αργυρώ, όχι τι δεν μπορεί να κάνει, τον θετικό τίτλο – *Η Αργυρώ γελάει*, τις μικρές, στακάτες επαναλαμβανόμενες προτάσεις που δίνουν ρυθμό και κίνηση, καθώς και τη χρήση ενεργητικών ρημάτων, και δη κινήσεως σημαντικών, που χαρίζουν ενέργεια και ένταση σε ένα κείμενο που μιλά για ένα κορίτσι, το οποίο δεν αισθάνεται 'κατηλωμένο' σε ένα αναπηρικό καροτσάκι, αλλά που με τη βοήθειά του καταφέρνει να μετακινείται και να ζει μια φυσιολογική ζωή.

Η δύναμη της εξωτερικής εστίασης να υπογραμμίζει την κοινότητα των εμπειριών αναπήρων και μη υιοθετείται σε θέματα αναπηρίας όχι μόνο στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο, αλλά και σε άλλα μυθοπλαστικά κείμενα, όπως για παράδειγμα στον κινηματογράφο. Αξιοπρόσεχτη η ταινία μικρού μήκους *Small Pleasures (Μικρές Χαρές)* του Κωνσταντίνου Πιλάβιου (2008), όπου ένας νεαρός άντρας ενημερώνει τον θεατή για τις μικρές καθημερινές χαρές που ζει. Μόλις στην τελευταία σκηνή καθίσταται σαφές ότι καταφέρνει να τις απολαύσει με όλες τις άλλες αισθήσεις του, εκτός από την όραση, μια και τυγχάνει τυφλός.

Όμως, η χρήση της εξωτερικής εστίασης σε κείμενα που αναφέρονται στην αναπηρία κινδυνεύει να καταντήσει μανιέρα και να μετατραπεί σε κουραστικό κλισέ, αφού για οποιαδήποτε αναπηρία και αν χρησιμοποιηθεί (π.χ. κινητικά προβλήματα,

τύφλωση) κατασκευάζει το πανομοιότυπο μήνυμα της ομοιότητας ανάμεσα σε αναπήρους και μη. Απαιτείται λοιπόν προσοχή και ευαισθησία προκειμένου να λειτουργήσει διατηρώντας τη φρεσκάδα της αποφεύγοντας συγχρόνως να ‘αντιγράψει’ ότι ήδη υπάρχει. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, για παράδειγμα, στη διαφήμιση *Inspiring Guinness Wheelchair Basketball Commercial* (2003), όπου λαμβάνει χώρα ένας αγώνας μπάσκετ ανάμεσα σε αθλητές σε αναπηρικά αμαξίδια. Μόλις στην τελευταία σκηνή αποκαλύπτεται ότι, παρόλο που όλοι οι αθλητές, εκτός από έναν, είναι σε θέση να περπατήσουν, προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν καροτσάκια προκειμένου να χαρούν ένα συναρπαστικό αγώνα με συναθλητή φίλο τους με κινητικά προβλήματα.

3. Η δομή

Μολονότι συχνά παραγνωρίζεται η δομή ως ιδεολογικός μηχανισμός που συντελεί καθοριστικά στην κατασκευή της ιδεολογίας του κειμένου (δες Γιαννικοπούλου, 2010), εντούτοις διαφορετικές επιλογές στη δομή καταλήγουν στη δημιουργία διαφορετικών μηνυμάτων. Έτσι για παράδειγμα, η φόρμα της αντιστικτικής παράθεσης, ισχυροποιεί, σε επίπεδο περιεχομένου, την αντίθεση και την αγεφύρωτη διάσταση. Για παράδειγμα, το βιβλίο *Come away from the water, Shirley!*, όπου σε κάθε δισέλιδο αντιπαραβάλλονται οι μουντές στατικές εικόνες των γονιών στην αριστερή σελίδα με τις πολύχρωμες περιπέτειες της κόρης στη δεξιά, ο κόσμος των παιδιών διαφοροποιείται, διαχωρίζεται, αντιπαραθέεται σε εκείνον των ενηλίκων βαθαίνοντας το χάσμα ανάμεσα στις γενιές.

Αντίθετα αποτελέσματα επιτυγχάνονται στα κείμενα με κυκλική δομή. Το πολύ καλό βιβλίο του Βαγγέλη Ηλιόπουλου, σε εικονογράφηση Κάτιας Βαρβάκη, *Μεγαλώνω τη γιαγιά μου* διηγείται την ιστορία ενός μικρού που, λόγω εργασίας των γονιών του, περνά πολλές ώρες με τη γιαγιά του – εκείνη τον πηγαίνει σχολείο, περίπατο, του διαβάζει βιβλία, και είναι συνεχώς απασχολημένη μαζί του, αφού έχει αναλάβει την υποχρέωση να μεγαλώσει τον εγγονό της. Καθώς όμως περνούν τα χρόνια, η γιαγιά αρρωσταίνει και νοσηλεύεται. Όταν παίρνει εξιτήριο και γυρίζει στο σπίτι, είναι προφανές ότι υποφέρει από κάποια μορφή άνοια. Τώρα οι ρόλοι αλλάζουν και αυτό που έκανε μέχρι πριν από λίγο η γιαγιά το αναλαμβάνει ο εγγονός. Εκείνος διαβάζει, εκείνος τη συνοδεύει στις βόλτες στο πάρκο, εκείνος της κρατά συντροφιά, αφού τώρα είναι η δική του σειρά να μεγαλώσει τη γιαγιά του.

Το βιβλίο που διηγείται με πολλή τρυφερότητα μια ιστορία αγάπης και εκούσιας δέσμευσης, οικοδομεί μια σχέση προσέγγισης ανάμεσα στο παιδί και τον ηλικιωμένο, στον ανάπηρο και τον μη ανάπηρο. Σε ένα βιβλίο που φαίνεται να χτίζεται γύρω από έναν άξονα συμμετρίας, όπου οι σκηνές του πρώτου μέρους – βόλτα στο πάρκο, ανάγνωση βιβλίων στο κρεβάτι, κ.ά. – επανεμφανίζονται αντεστραμμένες στο δεύτερο – ίδιες ασχολίες όμως σε ρόλους διαφορετικούς – ο χρόνος που περνά παίρνει την παρηγορητική μορφή του κύκλου. Αυτά που έγιναν θα ξαναγίνουν πάλι, και, παρά το γεγονός ότι οι όροι φαίνεται να αλλάζουν, οι δεσμοί δεν χάνονται και οι αγάπες δεν ξεχνιούνται. Ο κύκλος κρατά με τρόπο φυσικό ενωμένους τους ανθρώπους, και δεν επιτρέπει σε κανέναν να βιώσει την οδύνη της μοναξιάς και της εγκατάλειψης. Το βιβλίο χτίζεται πάνω σε μια δομή σαφώς κυκλική, και τελειώνει εκεί ακριβώς που άρχισε: με μια βόλτα στο πάρκο. Επαναλαμβάνοντας πράξεις που έχουν ξαναγίνει, οι γενιές σφιχταγκαλιασμένες βαδίζουν μαζί στο ίδιο μονοπάτι, καθώς γηρατειά και αναπηρία δεν παρουσιάζονται σε αντιδιαστολή με τη νιότη. Η συμμετρική διάρθρωση του βιβλίου συντελεί ώστε το ιδεολόγημα που οικοδομείται να μην είναι το σύνθημα ‘Αυτοί versus Εμείς’, μια αντίθεση που βαθαίνει περισσότερο με την τοποθέτηση της αβύσσου του χάσματος των γενεών.

Σε ένα βιβλίο με κυκλική δομή, ο κύκλος της ζωής γίνεται κύκλος της φροντίδας και της αφοσίωσης και ο χρόνος που κυλά κυκλικά βεβαιώνει ότι η αρρώστια και τα γηρατεία δεν αφορούν πάντα τους Άλλους, αλλά και Εμάς. Καθώς η κυκλική διάρθρωση της ιστορίας αναπτύσσει πανίσχυρες κεντρομόλες δυνάμεις, όχι μόνο οι δύο πρωταγωνιστές κρατούνται ενωμένοι, αλλά και ο ίδιος ο αναγνώστης αισθάνεται να έλκεται στον πυρήνα του προβλήματος και να συναισθάνεται ότι το θέμα της τρίτης ηλικίας και της (επίκτητης) αναπηρίας αποτελεί τη βεβαιότητα μιας κοινής μοίρας που δεν μπορεί να αφήνει κανέναν αδιάφορο.

Η επιλογή, προφανώς ασύνειδης, μιας κυκλικής δομής και μιας συμμετρικής διάρθρωσης του κειμενικού υλικού συντελεί ώστε η τρίτη ηλικία και η αναπηρία να αντιμετωπίζονται ως καταστάσεις που δεν υπαγορεύουν την απομόνωση και το στιγματισμό, αλλά, καθώς η γιαγιά εξακολουθεί να αποτελεί μέρος της οικογενειακής ζωής, χαιρέται το σεβασμό και την εκτίμηση όσων κάποτε εκείνη φρόντισε. Άλλωστε, το μορφολογικό στοιχείο του κύκλου που κλείνει προστατευτικά γύρω από παιδιά και αρρώστους οικοδομεί έναν κύκλο αποδοχής και μέριμνας, ενώ συγχρόνως λειτουργεί ως μια υπενθύμιση ότι αναπόφευκτα το γήρας και ενδεχομένως η αναπηρία δεν αφορούν πάντα τους άλλους, αφού κύκλος είναι η ζωή και η μοίρα κοινή για όλους.

4. Το είδος

Συμβαίνει κάποιες φορές, απόψεις για την αναπηρία να εκφράζονται μέσω βιβλίων και ειδών που συνήθως δεν είναι τα αναμενόμενα. Για παράδειγμα, αποτελεί κοινή αντίληψη ότι τα βιβλία γνώσεων δεν είναι τα πλέον κατάλληλα για να θίξουν, εκτός και αν γράφονται για αυτόν τον σκοπό, ζητήματα αναπηρίας. Όμως, ακόμη και στο χώρο των απλούστερων εξ αυτών, των *βιβλίων εννοιών* (*concept books*) και δη των *αλφαβηταρίων* (*ABC books*), η γνωριμία των παιδιών και με άλλα συστήματα γραφής, όπως της γλώσσας Braille ή της νοηματικής, αποκτά ιδεολογική σημαντικότητα, μια και παρόμοια κείμενα λειτουργούν ως μια υπενθύμιση της ύπαρξης ατόμων με αισθητηριακή αναπηρία, και ενδεχομένως και ως έμμεση αποδοχή τους, αφού είναι κοινός τόπος ότι το παιδικό βιβλίο προτιμά να εξορίζει από τις σελίδες του όσους θα ήθελε να μην υπάρχουν και στην πραγματικότητα (δες, για παράδειγμα, την απουσία ομοφυλόφιλων χαρακτήρων· Γιαννικοπούλου, 2013).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά το *The handmade alphabet* που γράφτηκε με αφορμή τον κωφό προγονό της εικονογράφου και αποτελεί μια εισαγωγή στη νοηματική γλώσσα. Το βιβλίο φέρνει τον αναγνώστη σε επαφή με τα γράμματα, έτσι όπως ορίζονται στην αμερικανική νοηματική, με ενδιαφέρουσες εικόνες χεριών συνοδευόμενες από την αντίστοιχη εικόνα-κλειδί – π.χ. *asparagus* για το Α, *bubbles* για το Β. Μάλιστα, τα χέρια που σχηματίζουν τα γράμματα εικονογραφούνται διαφορετικά μεταξύ τους – μεγάλα/μικρά, ενηλίκων/παιδιών, ανδρών/γυναικών ή ανθρώπων διαφορετικής καταγωγής – σε ένα πλουραλιστικό σκηνικό που καταφάσκει κάθε μορφής ετερότητα.

Από την άλλη, ένα είδος που κανείς δεν θα περίμενε ότι θα προσπαθήσει να εκφράσει θέσεις, όπως κάνουν συνήθως τα *issue books*, και ειδικά για την αναπηρία, είναι το παραμύθι. Όμως, κάποιες φορές, ακόμη και τα παραμύθια, κυρίως ως αναδιηγήσεις δημοφιλών και αγαπημένων αφηγήσεων αλλά και ως πρωτότυπες έντεχνες ιστορίες, φέρνουν στο φως το θέμα της αναπηρίας, κυρίως αναγνωρίζοντας στην κεντρική ηρωίδα το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, σε μια προσπάθεια να μην υπακούσουν σε μια λογική που αναζητά τους πρωταγωνιστές της λογοτεχνίας μόνο ανάμεσα στους ‘αψεγάδιαστους’ – τους αρτιμελείς, λευκούς, όμορφους, νέους, ετεροσεξουαλικούς. Σε μια προσπάθεια να έρθουν στο προσκήνιο οι αθέατοι, οι κλασικά απόντες, και αντιδρώντας επί της ουσίας στη λογική που για χρόνια επέβαλλε

στο οικογενειακό περιβάλλον να κρύβει καλά τον ανάπηρο από τα μάτια του κόσμου, καινούργια έντεχνα παραμύθια συμπεριλαμβάνουν ανάμεσα στους πρωταγωνιστές τους άτομα με αναπηρία. Χαρακτηριστικά τα σύγχρονα έντεχνα παραμύθια *The prince who was just himself* ή το *The princess Panda tea party: A cerebral palsy fairy tale*, όπου οι κεντρικοί ήρωές τους πάσχουν από σύνδρομο Down και από εγκεφαλική παράλυση αντίστοιχα. Οι δύο σύγχρονες παραμυθικές αφηγήσεις γεννήθηκαν από την ιδέα ότι κάθε παιδί δικαιούται την επιβεβαίωση των βιβλίων που διαβάζει και την εκτίμηση που προσφέρει η παρουσία του στον μαγικό κόσμο των παραμυθιών.

Η ίδια λογική διέπει και το βιβλίο *Rolling along with Goldilocks and three bears* που αναδιηγείται τη γνωστή ιστορία του ξανθόμαλλου κοριτσιού που εισβάλλει στο σπίτι και τη ζωή των τριών αρκούδων. Αυτή τη φορά όμως με τη διαφορά ότι το μικρό αρκουδάκι κινείται με αμαξίδιο. Τώρα η βόλτα στο δάσος γίνεται με αφορμή μια επίσκεψη στον φυσιοθεραπευτή και για αυτόν τον λόγο το αναπηρικό καροτσάκι δικαιούται μια θέση στο εξώφυλλο και στις εικόνες του βιβλίου, ενώ το σπίτι προβάλλει φιλικό σε ανθρώπους με κινητικά προβλήματα – π.χ. η σκάλα έχει αντικατασταθεί με ράμπα και το κρεβάτι συνοδεύεται από τηλεχειριστήριο.

Επιπλέον, στο ενδιαφέρον *Hansel and Gretel: A fairy tale with a Down syndrome twist*, ο πεντάχρονος Χάνσελ έχει σύνδρομο Down, αλλά όταν η οικογένεια αντιμετωπίζει πρόβλημα επιβίωσης, επιθυμεί να συνοδεύσει την αδελφή του στο δάσος προκειμένου να βρουν τροφή. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις της μητέρας τους, η οποία όμως τελικώς συναινεί, τα δυο παιδιά ξεκινούν για το δάσος. Ο Χάνσελ επιδεικνύοντας μια τυπική συμπεριφορά παιδιού με σύνδρομο Down, τρέχει χαρούμενος ανάμεσα στα δέντρα, χωρίς καθόλου να φοβάται, αφήνοντας πολύ πίσω την τρομοκρατημένη Γκρέτελ, μέχρι που φτάνει στο καρεμελένιο σπιτάκι και συναντά τη γνωστή μάγισσα. Από αυτό το σημείο, το παραμύθι ακολουθεί διαφορετική πορεία: ο Χάνσελ καταφέρνει να της αποσπάσει τη μυστική της συνταγή για νοστιμότατα γλυκά, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο πόρους για την οικογένειά του. Παράλληλα όμως αισθάνεται άσχημα απέναντι στη μάγισσα και την καλεί στο σπίτι προκειμένου να μοιραστεί το φαΐ μαζί τους.

Το βιβλίο *Hansel and Gretel: A fairy tale with a Down syndrome twist* καταφέρνει να εγγράψει ένα μήνυμα φιλικό προς την ετερότητα, που κυρίως συνοψίζεται στην προθυμία αλλά και αποτελεσματικότητα του ήρωα με σύνδρομο Down να βοηθήσει τους άλλους. Η επαναδιήγηση του παλιού παραμυθιού δείχνει πόσο άστοχο είναι να αντιμετωπίζεται κάποιος στερεοτυπικά, ενώ ενδιαφέρον προκαλεί και η εικονογράφηση που αποτελεί ραπτική πάνω σε ύφασμα, μια τεχνική που όχι μόνο εγκαθιδρύει μια μαγική ατμόσφαιρα, αλλά μεταδίδει και την αίσθηση μιας μεγάλης προσπάθειας και ενός διαρκούς αγώνα, ίσως αντίστοιχου με εκείνον που δίνει ο κεντρικός ήρωας προκειμένου να γίνει αποδεκτός.

Ο κατάλογος των εικονογραφημένων αναδιηγήσεων που επιτρέπουν στα κλασικά παραμύθια να αναφερθούν σε ήρωες με αναπηρία δεν εξαντλείται εδώ, αφού η λίστα περιλαμβάνει και μια Σταχτοπούτα που κινείται με αναπηρικό αμαξίδιο και την οποία ο πρίγκιπας αναζητά με τη βοήθεια ενός χαμένου γαντιού, *Cinderella's magical wheelchair: An empowering fairy tale*, τη γνωστή πριγκίπισσα με το μπιζέλι που έχει διαγνωστεί με αυτισμό *The princess and the ruby: An autism fairy tale*, και μια άλλη εκδοχή της Χιονάτης με έκδηλα πάνω στο δέρμα της επτά σημάδια λεύκης, *Snow White's seven patches: A vitiligo fairy tale*. Όλες συνιστούν ιστορίες όπου η αναπηρία δεν αποτελεί εμπόδιο στην καταξίωση του αναπήρου, ο οποίος πλέον κρίνεται άξιος να μην παραμείνει 'αόρατος', αλλά αποκτά παρουσία στο κόσμο των παραμυθιών και συνακόλουθα και σε εκείνον της πραγματικότητας.

5. Η γλώσσα

Στις μέρες μας, δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι η γλώσσα εγγράφει ιδεολογικές θέσεις και αποτελεί καθρέπτη για το πώς αισθάνεται η κοινωνία απέναντι σε αρκετά θέματα (Φραγκουδάκη, 1993), συμπεριλαμβανομένης και της αναπηρίας. Αντίθετα, είναι πλέον κοινώς παραδεκτό, ότι σε κάθε μορφή γλωσσικής επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της παιδικής λογοτεχνίας (Stephens, 1992), δεν έχει σημασία μόνο τι λέγεται αλλά και πώς λέγεται (discourse), αφού η γλώσσα ενδέχεται να φανερώνει αξίες, προκαταλήψεις, στάσεις και απόψεις – δεξ για παράδειγμα τη σεξιστική γλώσσα, π.χ. ‘υιοθεσία’ αντί ‘τεκνοθεσία’, ‘ο από μηχανής θεός’ ενώ πρόκειται για τη θεά Αθηνά, κ.ά..

Στα θέματα αναπηρίας είναι ενδεικτικές οι λέξεις με τις οποίες δηλώνονται διαφορετικές μορφές της (Christensen, 1996) και που, ενώ κατά βάση ενδέχεται να έχουν το ίδιο πληροφοριακό νόημα, εντούτοις διαφέρουν αισθητά στο συγκινησιακό/βιωματικό περιεχόμενό τους καθώς και στην ιδεολογική τους φόρτιση. Για παράδειγμα, πόσο διαφορετική είναι η χρήση της λέξης ‘γκαβός’ ή ‘στραβός’, που ταυτίζει τη βλάβη με το άτομο, το οποίο στιγματίζεται στην ολότητά του ως κατώτερο του φυσιολογικού, από τη φράση ‘άτομο με τύφλωση’, στην οποία προηγείται ο άνθρωπος και έπεται ως μια από τις πολλές ιδιότητές του η αναπηρία του (person-first language)!

Στον χώρο της λογοτεχνίας και δη της λαϊκής, κατάλοιπα μιας γλώσσας αρνητικά φορτισμένης εκφέρουν τα σκωπτικά λαϊκά τραγουδάκια που αγαπούν τα παιδιά, και στα οποία το ιδιότυπο χιούμορ τους συνεχίζει μια μακρά παράδοση όπου οι ανάπηροι αποτελούσαν την εύκολη διασκέδαση των ‘φυσιολογικών’ – π.χ. «Στραβός βελόνα γύρευε μέσα σε αχυρώνα, και ο κουφός του έλεγε πως άκουσε έναν κρότο». Αντίστοιχοι ύφους και οι παροιμίες, οι οποίες συνήθως χρησιμοποιούν μη πολιτικώς ορθή γλώσσα αντιμετωπίζοντας την αναπηρία πάντα με αρνητικό πρόσημο, π.χ. «Κουτσός στον κάμπο έτρεχε να πιάσει καρβάρη», «Στου κουφού την πόρτα όσο θέλεις βρόντα», ή «Αν κοιμηθείς με στραβό, το πρωί θα αλληθωρίζεις».

Από την άλλη, έχει πάντοτε ενδιαφέρον, ειδικά στα κείμενα όπου ένας ανάπηρος συγγραφέας διηγείται προσωπικά του βιώματα, ο τρόπος με τον οποίο επιθυμεί να αυτοπροσδιορίζεται ο ίδιος. Παρόλο που στο χώρο του εικονογραφημένου παιδικού δεν υπάρχει ανάλογη περίπτωση, το βιβλίο της Σοφίας Κολοτούρου *Κουφός είσαι ρε; Δεν ακούς;* το οποίο, παρότι δεν είναι εξ ολοκλήρου εικονογραφημένο, περιλαμβάνει ένα έγχρωμο ένθετο σε τεχνική κόμικς (εικόνες Σπύρος Δερβενιώτης), η συγγραφέας αποφεύγει το δίδυμο κωφός/ Κωφός – το κεφαλαίο Κ μεταθέτει την έμφαση από τη βλάβη στην ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των κωφών ατόμων, στη βάση ότι μετέχουν σε μια κοινή κουλτούρα, μιλούν την ίδια γλώσσα (νοηματική) και μοιράζονται κοινές εμπειρίες – και προτιμά το μάλλον υποτιμητικό ‘κουφή’. Με αυτήν την επιλογή της η Κολοτούρου, μεταγλωσσική κωφή, εκφράζει την τάση που διατείνεται ότι το πρωτεύον δεν είναι να αντικατασταθούν οι λέξεις που αναφέρονται στα άτομα με αναπηρία με άλλες πιο εύηχες, αλλά να αλλάξουν οι στάσεις των ανθρώπων απέναντι σε εκείνους.

Ιδεολογική σημαντικότητα φαίνεται να αποκτά και η επιλογή των ονομάτων με τα οποία τα άτομα με αναπηρία εισέρχονται στο λογοτεχνικό σύμπαν. Σε πολλά κείμενα που μας έρχονται από παλιότερες εποχές, όπως για παράδειγμα στις εικονογραφημένες εκδοχές της Βίβλου, συμβαίνει οι ανάπηροι να αναφέρονται με το προσηγορικό της αναπηρίας τους, ο τυφλός, ο χωλός, ο παράλυτος, κ.λπ., θεωρώντας ότι εκείνη δομεί καθοριστικά την ταυτότητά τους κατατάσσοντάς τους συλλήβδην στο χώρο των αναξιοπαθούντων και των δυστυχημένων. Η τάση αυτή που κρίνει περιττό το όνομα για τον ανάπηρο, αυτομάτως του στερεί την ατομικότητά του και, αντί αυτής,

τον προικοδοτεί με έναν στερεοτυπικό χαρακτήρα, που αναπαράγει όλες τις προκαταλήψεις που η κοινωνία έχει κατασκευάσει για αυτούς.

Κάποιες άλλες φορές, ο ανάπηρος, παρότι έχει όνομα, γίνεται γνωστός με ένα παρατσούκλι, πάντοτε αποκαλυπτικό της 'ιδιαιτερότητάς' του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από το χώρο του παιδικού βιβλίου, η εικονογραφημένη διασκευή διηγήματος του Αργύρη Εφταλιώτη, η *Στραβοκώσταινα*, η οποία αναφέρεται στον Κώστα, που για ευνόητους λόγους αποκαλείται Στραβοκώστας, αλλά και της γυναίκας του που έμελλε να γίνει γνωστή ως Στραβοκώσταινα, αφού στην περίπτωση της η ρατσιστική γλώσσα ενισχύεται και από σεξιστικά στερεότυπα. Επιπλέον, και το παρατσούκλι Ταπόης, που προήλθε από παραφθορά της λέξης χταπόδι (ταπόι), αφού έτσι την προφέρει ο ήρωας του Παπαδιαμάντη (*Γουτού Γουπατού*), του στέρησε το βαπτιστικό του όνομα Μανώλης, το οποίο, όπως αναφέρεται στην αρχική πρόταση του βιβλίου, κανένας, με εξαίρεση τον νονό και τη μητέρα του, δεν θυμόταν πλέον. Από την άλλη, στο βιβλίο των Πουλάκη, Παπατσαρούχα, *Ο Αυτός*, το ομώνυμο χαριτωμένο χελωνάκι, ο Αυτός, έχει ένα όνομα που αποδεικνύεται ομιλούν, αφού αναδεικνύει το γεγονός ότι εκείνο είναι αυτιστικό.

Όμως, στα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά, συνηθέστερα οι ανάπηροι, όπως και όλοι οι άλλοι, έχουν ένα όνομα – δεξ τη Μάτα στο *Μυστικό τραγούδι της Μάτας* της Ειρήνης Μάρρα. Παρόλα αυτά, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που το όνομα του αναπήρου είναι ενδεικτικό της ετερότητας που εκείνος αντιπροσωπεύει. Η Πολυξένη, το κορίτσι με τα προβλήματα λόγου στο ομώνυμο βιβλίο των Μιχαηλίδου και Ζαχαριά, φαίνεται να είναι Πολύ-Ξένη σε σχέση με το σύνολο της τάξης και ίσως και κάπως Παρά-Ξένη, αφού συμπεριφέρεται πολύ διαφορετικά από τους υπόλοιπους.

Στον αντίποδα, τοποθετούνται τα κείμενα στα οποία το όνομα του πρωταγωνιστή με αναπηρία λειτουργεί ως ένδειξη αποδοχής και ως κατάφαση της προσωπικής του αξίας. Κάτι τέτοιο, που ενδεχομένως λανθάνει στη Δωριλένια με τα προβλήματα λόγου στο ομώνυμο βιβλίο της Βούλας Μάστορη, έχει εκφραστεί σαφέστατα στο (*Πολύ ξεχωριστό*) *Χρωμόσωμα 21* που εξέδωσε ο Σύλλογος Γονέων και Φίλων Ατόμων με Σύνδρομο Down, ο «Κύκνος». Το βιβλίο αναφέρεται στη βάφτιση της μικρής ηρωίδας με σύνδρομο Down, για την οποία οι γονείς τους επέλεξαν συνειδητά να της δώσουν το όνομα Δωροθέα, μια και την θεωρούν δώρο θεού που ομορφαίνει τη ζωή τους.

Παρόμοια κατάφαση αποδοχής μάλλον εξυπηρετεί και το βιβλίο *Ο Φοίβος... και ο άλλος Φοίβος*, στο οποίο τα δύο παιδιά, ένα με και ένα χωρίς κινητικά προβλήματα, παρουσιάζονται συνονόματα, σε μια προσπάθεια να τονιστεί εντονότερα η ομοιότητά τους. Άλλωστε, καθώς το βιβλίο περιγράφει την καθημερινότητά τους, γίνεται αμέσως σαφές ότι και τα δύο έχουν τις ίδιες ανάγκες, τις ίδιες φοβίες, τις ίδιες απολαύσεις (π.χ. το μάθημα γυμναστικής), αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες στην καθημερινότητά τους (π.χ. δύσκολη μετακίνηση πάνω στο πεζοδρόμιο όταν υπάρχουν εμπόδια) και έχουν τους ίδιους στόχους (να νικήσουν στους αγώνες, Ολυμπιακούς ή Παραολυμπιακούς). Η αναπηρία του ενός δεν προβάλλεται ως μια ιδιότητα ικανή να τους διαφοροποιήσει, αφού οι δύο Φοίβοι έχουν τόσο πολλά κοινά στοιχεία, συμπεριλαμβανομένου και του ονόματός τους.

Εκτός από το όνομα σημαντική είναι και η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο ανάπηρος προκειμένου να εκφραστεί. Ιδιαίτερα, αν η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο, κάποιες φορές ο λόγος του δημιουργεί προβλήματα. Γι' αυτό και ενδέχεται η αυθεντικότητα του λόγου του να θυσιαστεί προκειμένου να εξυπηρετηθεί η ιστορία. Χαρακτηριστική, η περίπτωση της Πολυξένης του ομώνυμου βιβλίου, που αντιμετωπίζει προβλήματα λόγου. Η συγγραφέας της ομολογεί (διαδικτυακές παρουσιάσεις βιβλίων elnipleX) πως, παρόλο που πληροφορήθηκε από

λογοθεραπεύτρια ότι ένα παιδί με τραυλισμό δεν θα έλεγε ποτέ Πολυ...πολυ...πολυ ξένη, αλλά θα ‘κολλούσε’ στο πρώτο φθόγγο (ΠΠΠΠΠΠΠ Πολυξένη), ούτε ήταν πιθανόν να έβρισκε τη δύναμη να μιλήσει για τον εαυτό της, θεώρησε την προβολή της αξίας κάθε παιδιού πιο σημαντική από την ορθή περιγραφή των συμπτωμάτων της αναπηρίας του.

Παρόμοια και η περίπτωση του βιβλίου των Βακιρτζή και Ανδρικόπουλου για τον αυτισμό, *Το αυγό*, όπου ο Βίκτωρας, ένα παιδί που κινείται μέσα στο φάσμα του αυτισμού εξηγεί σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση πως κατοικεί σε ένα αυγό που τον προστατεύει και τον απομονώνει, αριθμεί τι τον ενοχλεί και τι τον κάνει να κρύβεται ακόμη πιο βαθιά και αναφέρει πως μόνο ο σεβασμός και η αγάπη μπορούν να ανοίξουν χαρακιές στο τσόφλι του αυγού του. Και σε αυτήν την περίπτωση, προβλήματα δημιουργεί η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, αφού ένα παιδί με αυτισμό δεν αναμένεται να ξεκινήσει μια καινούργια γνωριμία με τον τρόπο που αρχίζει το βιβλίο: «Γεια σας! Το όνομά μου είναι Βίκτωρ. Και από εδώ η οικογένειά μου! Ο μπαμπάς, η μαμά, η αδελφή μου η Λίζα και η δασκάλα μου η Ελβίρα. Θέλω να σας μιλήσω για μένα!». Συνήθως τα παιδιά με αυτισμό δεν επιθυμούν να μιλήσουν, να εξηγήσουν, να διαφωτίσουν, ακόμη και να κοιτάζουν τους άλλους.

Από την άλλη, προβλήματα δημιουργεί και η κυρίαρχη μεταφορά του αυγού, την οποία χρησιμοποιεί ο Βίκτωρ προκειμένου να παρουσιάσει παραστατικά την περίπτωση του. Γιατί, ένα από τα βασικά συμπτώματα του αυτισμού είναι η αδυναμία όχι μόνο παραγωγής αλλά χρήσης, ακόμη και απλής κατανόησης της μεταφοράς, αφού τα αυτιστικά άτομα εκλαμβάνουν το νόημά της κυριολεκτικά. Γι’ αυτό και φαντάζει εντελώς παράδοξο, ιδιαίτερα σε μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση, ένα αυτιστικό παιδί όχι μόνο να επιθυμεί να μιλήσει για τον εαυτό του, αλλά κυρίως να το επιχειρεί χρησιμοποιώντας μεταφορά!

Όμως, ακόμη και όταν η αφήγηση δεν είναι πρωτοπρόσωπη, αλλά επιλέγεται ετεροδιηγητικός αφηγητής και τριτοπρόσωπη αφήγηση, όπως στο *Γουτού Γουπατού*, ο λόγος του αναπήρου, ιδιαίτερα όταν εκείνος παρουσιάζει νοητικά προβλήματα, κινδυνεύει είτε να μην είναι αυθεντικός και να εκφέρεται διορθωμένος, ωραιοποιημένος είτε, στην αντίθετη περίπτωση, να ακουστεί μειωτικά κωμικός. Γιατί για τον Μανώλη (*Γουτού Γουπατού*), όχι μόνο το «χταπόδι» εκφέρεται από τον ίδιο ως «ταπόι» αλλά και το «Πότε να ‘ρθει του Χριστού, του Αϊ-Βασιλιού, να φάμε» γίνεται στο δικό του στόμα «Πότε τει Γουτού Γουπατού, μαμ», λειτουργώντας με τρόπο ανάλογο των δημοφιλών αστείων με βαρήκοους, όπου η επικοινωνία, προς μεγάλη τέρψη των αναγνωστών/ θεατών, καθίσταται αδύνατη μια και ο ‘κουφός’ ακούει επιλεκτικά τις καταλήξεις – π.χ. στην πρόταση «Θέλω μια καραμέλα», εκείνος ρωτά «Τι να την κάνεις τη σαμπρέλα;».

Φυσικά, μεγάλη σημασία για την κατασκευή της αναπηρίας στα κείμενα παίζουν και οι άμεσοι χαρακτηρισμοί του αναπήρου εκ μέρους του αφηγητή καθώς και η στάση και η συμπεριφορά των υπόλοιπων ηρώων απέναντί του. Η συσσώρευση λέξεων παρηγοριάς και φιλεύσπλαχνων χαρακτηρισμών (π.χ. ο καημενούλης, ο καψερός, ο δυστυχής, κ.ά.) είναι άκρως αποκαλυπτικές για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η αναπηρία.

6. Η εικόνα

Ιδεολογικές θέσεις προφανώς εκφράζονται και μέσω της εικονογράφησης, αφού ακόμη και η παρουσία ανάπηρων χαρακτήρων στους πολύχρωμους κόσμους της εικόνας, κυρίως όταν το λεκτικό κείμενο δεν κάνει καμία αναφορά σε αυτούς, αποτελεί μια ιδεολογική πράξη που επαναλαμβάνει αυτό που έχει και άλλες φορές

υπογραμμιστεί: το Α στο ακρωνύμιο ΑΜΕΑ δεν προέρχεται από τη λέξη Αθέατοι (δες τα βιντεάκια *To A δεν σημαίνει αόρατοι* του Πανελλαδικού Συλλόγου Παραπληγικών και Κινητά Αναπήρων και *Παιδιά με αναπηρία αόρατα στα σχολεία* της Action Aid Hellas). Γιατί είναι αλήθεια ότι όχι μόνο στο παιδικό βιβλίο, αλλά και σε όλο το φάσμα του παιδικού πολιτισμού αλλά και της γενικότερης κουλτούρας, η αναπηρία τείνει να μην υπάρχει, αφού οι ανάπηροι, μαζί με άλλες ετερότητες έχουν καταδικαστεί στην αφάνεια –για εξαιρέσεις δες τη σειρά των LEGO στο χώρο του παιδικού παιχνιδιού ή κάποιες διαφημίσεις (Bogdan, 2012: 99-114).

Στη διαδεδομένη πρακτική της απόκρυψης της αναπηρίας εντάσσεται και η εικονογράφηση του διάσημου αναπήρου του ελληνικού δωδεκάθεου, του θεού Ηφαιστου. «Και παρόλο που η ιστορία του θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μια καταξίωση του ανάπηρου ατόμου, στο οποίο η σωματική του μειονεξία δεν του στέρησε την υπέρτατη τιμή να ανήκει στο δωδεκάθεο, προξενεί τεράστια εντύπωση το πόσο βαθιά ριζωμένες είναι οι ρατσιστικές απόψεις που θέλουν τους ανάπηρους πάντοτε να μειονεκτούν. Για αυτό, προκειμένου να απαλλαγεί ο θεός της φωτιάς από ‘το στίγμα’, πολλές φορές, ακόμη και όταν το λεκτικό κείμενο αναφέρεται σε αυτόν με τους υποτιμητικούς όρους ‘χωλός’ και ‘σακάτης’, στην εικονογράφηση εμφανίζεται νέος, όμορφος και αρτιμελής (δες το βιβλίο, *Ο Χρυσός Θρόνος*). Ο Ήφαιστος, παρά την αναφορά της αναπηρίας του στο λεκτικό κείμενο, εικονογραφείται με έναν σωματότυπο που αρμόζει σε ... αθλητή» (Γιαννικοπούλου, 2016: 98).

Συχνά η απεικόνιση της αναπηρίας δείχνει να δημιουργεί μια γενικότερη αμηχανία, ενώ αρκετές εικόνες των βιβλίων παλεύουν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην ακριβή και τη ‘διακριτική’ απεικόνισή της, καθώς η εστίαση στη βλάβη θα μπορούσε να λειτουργήσει μάλλον ως διαχωρισμός και στιγματισμός θυμίζοντας τα γνωστά *freak shows* παλιότερων(;) – δες το αμφιλεγόμενο *Britain’s missing top model* – εποχών. Για παράδειγμα, στην εικονογράφηση ατόμων με σύνδρομο Down (Christensen, 2001) που παρουσιάζουν εμφανή χαρακτηριστικά στο πρόσωπο, σε μια προσπάθεια να μην υπερτονιστεί η διαφορετικότητά τους, έχει παρατηρηθεί ότι αποφεύγεται η αποτύπωσή της με την βοήθεια κατάλληλων λήψεων – δες για παράδειγμα τη φωτογραφία του εξωφύλλου στο *Είναι ο γιος μου* της Τσοκοπούλου, όπου μητέρα και γιος απεικονίζονται από πίσω, ή την απουσία οποιοδήποτε κοντινού πλάνου στο εικονογραφημένο *My friend Isabelle*.

Από την άλλη, πολλές φορές η εικονογράφηση ενδέχεται να απηχεί μια μη ενταξιακή θεώρηση της αναπηρίας, την οποία αντιλαμβάνεται μάλλον μέσα από ένα ιατρικό μοντέλο. Γι’ αυτό και συχνά οι ανάπηροι παρουσιάζονται είτε μόνοι τους είτε να συναναστρέφονται άλλους αναπήρους, δίνοντας έμφαση στη λογική της εξαίρεσης, κυρίως σε χώρους γεμάτων από προσωπικό του κλάδου υγείας. Έτσι, κυρίως στα αφηγηματικά βιβλία γνώσεων, όπως *Μόζα η γάτα*, κατασκευάζεται μια αφήγηση γεμάτη συμπτώματα και θεραπείες, ενώ σε αρκετές εικόνες κυριαρχούν οι άσπρες μπλούζες γιατρών και νοσοκόμων και τα πολύπλοκα μηχανήματα για ΑΜΕΑ.

Έχει παρατηρηθεί ότι, συνήθως τα άτομα με αναπηρία απουσιάζουν από τις εικόνες των παιδικών βιβλίων ακόμη και των βραβευμένων (Dyches et al, 2005, Leininger et al, 2010, Emmerson et al, 2014). Για αυτό, όταν ανάπηροι, ακόμη και σε ρόλο κομπάρσου, βρίσκουν θέση σε βιβλία, θεωρείται πάντα μια ευχάριστη έκπληξη. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του Eric Carle *Καλή όρεξη*, στην τελευταία εικόνα ενός γεύματος τα παιδιά που κάθονται στο τραπέζι όχι μόνο ανήκουν σε διαφορετικές φυλές, αλλά ανάμεσά τους βρίσκεται και ένα αγόρι σε αναπηρικό αμαξίδιο. Σε ένα σουρεαλιστικό βιβλίο που μιλάει για πολύχρωμα ζώα και για ποικιλία φαγητών, η παρουσία παιδιών με διαφορετική εθνική καταγωγή λειτουργεί ως ένα έμμεσο μήνυμα

αποδοχής μιας κοινωνίας ουράνιου τόξου, όπου οι διαφορετικοί, ακόμη και ως ανάπηροι, έχουν τη θέση τους σε αυτήν.

Από την άλλη, πάντα προξενεί ενδιαφέρον όταν η εικόνα μετέρχεται ακόμη και συμβολικών μέσων προκειμένου να προσδώσει ένα θετικό στίγμα στην αναπηρία. Στο βιβλίο, *Ο Θωμάς*, όπου ο ομώνυμος ήρωας παρουσιάζει νοητική στέρηση, τόσο στο εξώφυλλο όσο και σε κάποιες εσωτερικές εικόνες, συμβαίνει ο μικρός να τοποθετείται κόντρα σε έναν χρυσό κύκλο φωτός, δίνοντας την αίσθηση ενός φωτοστέφανου που λειτουργεί ως μια έμμεση αποδοχή του ατόμου με αναπηρία. Επιπλέον, στο βιβλίο *Φίλοι φως φανάρι*, όπου γίνεται λόγος για τη φιλία που αναπτύχθηκε στα πρωινά μπουτλιαρίσματα ανάμεσα σε ένα ακούον κορίτσι ενός σχολικού λεωφορείου και σε ένα κωφό αγόρι σε ένα άλλο, επαναλαμβάνονται διαρκώς οπτικά στοιχεία που πιστοποιούν το δέσιμο ανάμεσα σε αναπήρους και μη. Ξεχωρίζει το μοτίβο του κύκλου, που είναι κυρίαρχο σε πάρα πολλές εικόνες, ως πλαίσιο τοποθέτησης των ηρώων (π.χ. δεξ την εικόνα του εξωφύλλου), στοιχείο του αστικού περιβάλλοντος (φώτα στα φανάρια, πλατείες υποχρεωτικής πορείας), παρόν στο σχήμα των καλοσχεδιασμένων καμπυλών των δρόμων ή ακόμη και στον τρόπο που κρατιούνται οι δύο φίλοι. Αυτή η έννοια της ενότητας που υποβάλλει ο κύκλος σε ένα βιβλίο το οποίο μιλάει για τη φιλία ανάμεσα σε όσους έχουν και σε όσους δεν παρουσιάζουν καμία αισθητηριακή δυσλειτουργία, εντείνεται με την προσθήκη ανθρώπινων αλυσίδων έστω και ως χαρτοκοπτική, αλλά και με την ύπαρξη αντικατοπτρισμών – κτίρια βρίσκονται όχι μόνο στο κάτω μέρος της σελίδας αλλά και αντεστραμμένα στην κορυφή της – που υποβάλλουν την ιδέα της συνοχής και της συμπόρευσης για όλους τους ανθρώπους.

Παρόλο που αναπηρίες εμφανίζονταν ανέκαθεν στο χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας (δες για παράδειγμα το παραμύθι *Οι τρεις τσεβδές*) και των κλασικών παραμυθιών (δημοφιλέστατος ο μολυβένιος στρατιώτης), εκείνο που άλλαξε στις μέρες μας είναι ότι, με την πάροδο των χρόνων, τα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά άρχισαν να φιλοξενούν ιστορίες για αναπήρους με κύριο στόχο τη μετάδοση μηνυμάτων και την καλλιέργεια στάσεων. Γι' αυτό, και το εικονογραφημένο βιβλίο απέκτησε μια εντονότατη ιδεολογική διάσταση και επιστρατεύοντας μηχανισμούς και τεχνικές, λέξεις και εικόνες, πολλαπλασίασε τις εκδόσεις του, προκειμένου να αποτυπώσει μια πιο ακριβή, πιο 'σωστή' και πιο ευαισθητοποιημένη εκδοχή της αναπηρίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Πρωτογενείς

- Burningham, J. (2003). *Come away from the water, Shirley!* London: Random House.
Carle, E. (2009). *Καλή όρεξη*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

- Cretan, G. Y. (Text) & Dawson, D. (Images) (1981). *Four for cribbage*. USA: Houghton Mifflin Company.
- Kats, J. (Text) & Goodfellow, D. (Images) (2013). *Snow White's seven patches: A vitiligo fairy tale*. Ann Arbor: Loving Healing Press.
- Kats, J. (Text) & Kinra, R. (Images) (2011). *Cinderella's magical wheelchair: An empowering fairy tale*. Ann Arbor: Loving Healing Press.
- Kats, J. (Text) & Kinra, R. (Images) (2013). *The princess and the ruby: An autism fairy tale*. Ann Arbor: Loving Healing Press.
- Kats, J. (Text) & Kinra, R. (Images) (2014). *The princess Panda tea party: A cerebral palsy fairy tale*. Ann Arbor: Loving Healing Press.
- Kats, J. (Text) & Lenart, C. M. (Images) (2014). *Hansel and Gretel: A fairy tale with a Down syndrome twist*. Ann Arbor: Loving Healing Press.
- Meyers, C. (Text) & Morgan, K. (Images) (1999). *Rolling along with Goldilocks and three bears*. Bethesda: Woodbine House.
- Paul, K. (Text) & Thomas, V. (Images) (1987). *Winnie the witch*. Oxford: Oxford University Press.
- Rankin, L. (1996). *The handmade alphabet*. Hawthorn, Australia: Penguin Books.
- Schnee, S. (Text) & Sistig, H. (Images) (2015). *The prince who was just himself*. USA: Plough Publishing House.
- Woloson, E. (Text) & Gough B. (Images) (2003). *My friend Isabelle*. Bethesda: Woodbine House.
- Αλεξάνδρου, Γ. (κείμενο), Λαδά, Ε. (εικόνες) (2015). *Φένια, η αγαπημένη των ήχων*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αλεξοπούλου-Πετράκη, Φ. (Κείμενο) & Βαβούρη, Ε. (Εικόνες) (2015). *Ονειρεύομαι με μάτια ανοιχτά*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Αλεξοπούλου-Πετράκη, Φ. (Κείμενο) & Τζαμπούρα, Μ. (Εικόνες) (2005). *Φίλοι φως φανάρι*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Βακιρτζή, Ε. (Κείμενο) & Ανδρικόπουλος, Ν. (Εικόνες) (2014). *Το αυγό*. Αθήνα: Πατάκης.
- Γκρέκου, Γλ. (Κείμενο) & Συμεωνίδη, Α. (Εικόνες) (2004). *Ο Φοίβος... και ο άλλος Φοίβος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γουίλλις, Τζ. (Κείμενο) & Ρος, Τ. (Εικόνες) (2001). *Η Αργυρώ γελάει*. Μτφρ. Φ. Μανδηλαράς. Αθήνα: Πατάκης.
- Εφταλιώτης, Α., Πούλος, Κ. (Κείμενο), Ανδρικόπουλος, Ν. (Εικόνες) (2000). *Η Στραβοκόστα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Ηλιόπουλος, Β. (Κείμενο), & Βαρβάκη, Κ. (Εικόνες) (2016). *Μεγαλώνω τη γιαγιά μου*. Αθήνα: Παιδική Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ηλιόπουλος, Β. (Κείμενο), & Βαρβαρούση, Λ. (Εικόνες) (1997). *Ο Τριγωνοψαρούλης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καραγιάννη, Θ. (Κείμενο) & Μπουμπούσης, Γ. (Εικόνες) (2007). *Ο Τρυφερούλης Μικροφτερούλης*. Αθήνα: Φαντασία.
- Κολοτούρου, Σ. (2010). *Κουφός είσαι ρε; Δεν ακούς;* Εικόνες Σπ. Δερβενιώτης. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Λενέν, Τ. (Κείμενο) Πουαρέ, Φ. (Εικόνες) (2001). *Με τα μάτια της καρδιάς*. Μτφρ. Α. Καρακίτσιος. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Μάρρα, Ει. (2004). *Το μυστικό τραγούδι της Μάτας*. Εικόνες Κ. Βερούτσου. Αθήνα: Πατάκης.
- Μάστορη, Β. (2005). *Δωριλένια*. Εικόνες Β. Παπατσαρούχας. Αθήνα: Πατάκης.
- Μιχαηλίδου, Στ. (Κείμενο) & Ζαχαρία, Π. (Εικόνες) (2014). *Πολυξένη*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

- Μίχη-Ζέγγου, Ε. (Κείμενο) & Κώτσικα, Θ. (Εικόνες) (2014). *Το (πολύ ξεχωριστό) Χρωμόσωμα 21*. Αθήνα: Σύλλογος Γονέων και Φίλων Ατόμων με Σύνδρομο Down ο «Κύκνος».
- Νέζη, Ν. (2007). *Τρίχες. Το him & hair...* Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Παπαδιαμάντης, Α., Πούλος, Κ. (Κείμενο), Ανδρικόπουλος, Ν. (Εικόνες) (2011). *Γουτού Γουπατού*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Πατρόκλου, Λ. (Κείμενο) & Χαδουλού, Κ. (Εικόνες) (2008). *Τα άταχτα πλοκάμια*. Αθήνα: Κάστωρ.
- Πουλάκης, Π. (Κείμενο) & Παπατσαρούχας, Β. (Εικόνες) (2006). *Ο Αυτός*. Αθήνα: Κάστωρ.
- Ροντάρι, Τζ., Στανόβσκι, Β., & Βλαντισλάβ, Γ. (επιμ) (2001). *Παραμύθια απ' όλο τον κόσμο: Ιστορίες, μύθοι και άλλα λαϊκά αφηγήματα*. Μτφ. Ζ. Μπέλλα. Αθήνα: Gutenberg – Χρήστος Δαρδανός.
- Ρουσάκη, Μ. (Κείμενο) & Σαμαρτζή, Ι. (Εικόνες). *Τα γράμματα χορεύουν*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Σταματοπούλου, Ι. (Κείμενο) & Σταθοπούλου, Ε. (Εικόνες) (2005). *Μόζα η γάτα: Το βουνό των νάνων*. Αθήνα: Κέδρος.
- Στεφανίδης, Μ. (Κείμενο) & Στεφανίδης, Γ. (Εικόνες) (1999). *Ο Χρυσός Θρόνος: Ηφαιστος, Άρης*. Αθήνα: Σίγμα.
- Τσοκοπούλου, Ι. (1998). *Είναι ο γιος μου*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χατζοπούλου-Καραβία, Λ. (Κείμενο) & Σώλου, Τ. (2001). *Ρίκι, ένα παραμύθι για τυφλοπόντικες κάθε ηλικίας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ψαράτη, Λ. (Κείμενο) & Γούσης, Σπ. (Εικόνες) (2003). *Ο Θωμάς*. Αθήνα: Άγκυρα.

Δευτερογενείς

- Blaska, J. K., & Lynch, E. C. (1998). Is everyone included? Using children's literature to facilitate the understanding of disabilities. *Young Children*, 53 (2), 36-38.
- Bogdan, R. (2012). *Picturing disability: Beggar, freak, citizen and other photographic rhetoric*. New York: Syracuse University Press.
- Christensen, C. (1996). Disabled, handicapped or disordered: What's in a name? In C. Cristensen & F. Rizvi (Eds.), *Disability and the dilemmas of education and justice* (pp, 63-78). Buckingham: Open University Press.
- Christensen, N. (2001). What's the difference? The depiction of Down Syndrome in picture books. *Bookbird*, 39(1), 17-22.
- Dyches, T., Prater, M.A. & Jenson, J. (2005). Portrayal of disabilities in Caldecott books. *Teaching Exceptional Children Plus*, 2 (5), 1-16.
- Emmerson, J., Hu, Q, Lendsay, A. & Beverly, B. (2014). Picture books characters with disabilities: Patterns and trends in a context of radical change. *Bookbird*, 52 (4), 12-22.
- Genette, G. (1988). *Narrative discourse revisited*. Trans. J. E. Lewin. Ithaca: Cornell UP.
- Hourihan, M. (1997). *Decostructing the hero. Literary theory and children's literature*. London & New York: Routledge.
- Leininger, M., Dyches, T., Prater M. A., & Heath, M. A. (2010). Newbery Award Winning Books 1975-2009: How do they portray disabilities? *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities* 45.4 (2010): 583.
- Mathews, N. & Clow, S. (2007). Putting disabled children in the picture: Promoting inclusive children's books and media. *International Journal of Early Childhood*, 39 (2), 65-78.

- Millett, A. (2004). "Other" fish in the sea: "Finding Nemo" as an epic representation of disability. *Disability Studies Quarterly*, 24 (1), 1-4.
- Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. Basingstoke: Macmillan.
- Oliver, M. (2009). *Αναπηρία και Πολιτική*. Μτφρ. Θ. Μπεκερίδου, Επιμ. Γ. Καραγιάννη. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Preston, D. L. (2010). Finding difference: Nemo and friends opening the door to disability theory. *The English Journal*, 100 (2), 56–60.
- Saunders, K. & Kings, L (2004). What disability studies can do for children's literature. *Disability Studies Quarterly*, 24 (1), 1–8.
- Stephens, J. (1992). *Language and ideology in children's fiction*. London & New York: Longman.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2010). Οι μη συνήθεις ύποπτοι: Ιδεολογικές συνιστώσες στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο (σελ. 168-173). Στο Γ. Παπαντωνάκης & Δ. Αναγνωστοπούλου (Επιμ.) *Εξουσία και Δύναμη στην Παιδική και Νεανική Λογοτεχνία* (σελ. 168-173). Αθήνα: Πατάκης.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2013). *Ούτε γαλάζιοι, ούτε ροζ: Ομοφυλόφιλοι χαρακτήρες σε εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά*. Στο Δ. Αναγνωστοπούλου, Γ. Παπαδάτος & Γ. Παπαντωνάκης (επιμ.) *Γυναικείες και Ανδρικές Αναπαραστάσεις στη Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους* (σελ. 171-183). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2016). *Το εικονογραφημένο βιβλίο στην προσχολική εκπαίδευση: Φιλαναγνωστικές δράσεις*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κανατσούλη, Μ. (2008). Διαφορετικότητα και αναπηρία στο λογοτεχνικό βιβλίο για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Στο Δ. Κακανά & Γ. Σιμούλη (επιμ.) *Η Προσχολική εκπαίδευση στον 21^ο: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές* (σελ. 44-50). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κανατσούλη, Μ. (2014). *Μυστικά, ψέματα, όνειρα και άλλα. Λογοτεχνία για τους αναγνώστες προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καρακίτσιος, Α. (2001). Λογοτεχνία και πραγματικότητα. Η περίπτωση της ειδικής αγωγής. Στο Μ. Τζουριάδου (επιμ.) *Πρώιμη παρέμβαση, Σύγχρονη τάσεις και προοπτικές* (σελ. 327-364). Θεσσαλονίκη: Προμηθεύς.
- Παπαρούση, Μ. (2013). Κορίτσια και αγόρια με αναπηρία στη σύγχρονη νεανική λογοτεχνία. Στο Δ. Αναγνωστοπούλου, Γ. Παπαδάτος, Γ. Παπαντωνάκης, (επιμ.). *Γυναικείες και ανδρικές αναπαραστάσεις στη λογοτεχνία για παιδιά και νέους*, (σελ. 83-94). Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Φραγκουδάκη, Α. (1993). *Γλώσσα και ιδεολογία: Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Οδυσσέας.